

Мандрик Н. В.,

Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АНТРОПОНІМІКИ (НА МАТЕРІАЛІ ПРІЗВИЩ РІВНЕНЩИНИ)

Стаття присвячена висвітленню питання реконструкції системи ідентифікації особи у зв'язку з тим, що фактори, які призвели до стабілізації двоімennих і триімennих антропонімних систем сучасної української мови, заховані глибше.

Ключові слова: антропоніміка, назва особи, апелятив, суфікс, афікс, лексико-семантичний спосіб.

The article deals with issue of person identification reconstruction system in connection with the factors which brought to the stabilization of two names and three names anthroponymic systems of modern Ukrainian language, which are hidden deeper.

Key words: anthroponymics, person's name, apellateve, suffix, affix, lexical and semantic way.

Безліч імен є на світі і безліч прізвищ. Імена та прізвища створювалися віками, всі вони несуть у собі якусь таємничість, якусь приховану суть. Кожен народ має імена, властиві саме йому. У кожного народу вони створювались за певних обставин.

Українські імена та прізвища також мають свою історію виникнення.

Звичайно, не можна охопити всі типи українських прізвищ – цього величезного за обсягом і надзвичайно розмаїтого за будовою і значенням основ лексичного шару нашої мови. Але потрібно наголосити, що наше ім'я та прізвище – це не сухий, позбавлений суті паспортний знак. Це вічність, яка не вмирає, не зникає, не зітліє.

Вважаємо цю тему надзвичайно актуальною у наш час, коли Україна стала незалежною державою і йде у своєму розвитку вперед. Адже, щоб будувати вільну, міцну державу, в першу чергу потрібно знати історію, яка, безперечно, міститься у наших іменах та прізвищах.

У цій статті буде спроба дослідити історію створення імен та прізвищ Рівненщини, їх будову та значення, типи та форми.

Об'єкт антропоніміки – власні особові назви, або антропонімія, – був предметом зацікавлень ще античних філософів. Має давні традиції і наукова розробка різних антропонімічних проблем. Але як окрема наукова галузь антропоніміка почала формуватись зовсім недавно – лише в другій половині минулого століття.

Однак із цього часу ці молада галузь науки почала активно розвиватись, оскільки зростає інтерес до дослідження і наукового вивчення осо-

бових назв різних народів. З'явилися великі монографічні дослідження, наукові збірники, матеріали міжнародних ономастичних симпозіумів та національних антропонімічних нарад і конференцій, які стали проводитись майже щорічно.

Перші вагомі досягнення в розвитку східнослов'янської антропоніміки пов'язані з появою монографічних досліджень і ґрунтовних статей таких дослідників, як В. Никонов, О. Суперанська, Л. Щетинін, Г. Милославська – з російської, М. Бірило, М. Судник – з білоруської, Л. Гумецька, Ю. Редько, П. Чучка, І. Сухомлин, М. Худаш, Р. Керста – української антропоніміки.

Українська антропонімія, у першу чергу прізвища та прізвиська, стали об'єктом наукових зацікавлень ще в другій половині XIX століття. Першими виявили інтерес до дослідження українських особових назв етнографи та історики, і тільки у наступному столітті звернулися до їх дослідження й мовознавці. Проте справжнє пошкваллення у дослідженні української антропонімії, вже на сучасних наукових і методологічних основах, відбулося лише з шістдесятих років XX століття.

Предметом дослідження були матеріали словника “Сучасні прізвища Рівненщини” Ярослава Остаповича Пури [3].

Тому метою нашого дослідження буде вивчення засобів формування українських антропонімів.

Формування і становлення українських прізвищ значною мірою відображають національний поступ. За даними В. Никонова найскоріше прізвища виникли на півночі Італії в X-XI ст. як в економічно найбільш розвинутій ділянці Європи, відтак у Франції, а після захоплення норманами Англії, і там. Однак, поширення прізвищ у названих країнах аж ніяк не означає їх остаточного утвердження, бо процес становлення цих ідентифікаційних знаків є тяглим у часі для всіх народів.

Процес виникнення і усталення прізвищ як окремого класу спадкових найменувань людей охоплює великий проміжок часу. Найраніше спадкові родові назви виникли в середовищі вищих верств феодального суспільства – князів, магнатів, власників маєтків.

Так нові суспільні стосунки викликали потребу переходу до нової, більш зручної й доцільної системи іменування. Уже джерела XVI ст. фіксують такі князівські найменування як Андрей Михайловича Сангушковичь Каширский. Другу частину цих найменувань дослідники кваліфікували як родову прізвищеву назву, тобто вона позначала Андрія Михайловича з роду Сангушковичів Каширських. Поширеним типом спадкових іменувань князівських і шляхетських родів були наймення, що утворювались від назв населених пунктів за допомогою суфіксів -ський, -цький, -зький. Є численні докази того, що назва представників феодальної верхівки на -ський, -цький, -зький, особливо у XIV-XVI ст., у більшості ви-

падків – це назви за певним населеним пунктом, що був місцем проживання князя і тому вважається центром феодального володіння, а такі назви представників соціальних низів та середніх станів у більшості прямо вказували на місце їхнього походження. Наприклад, князь Порицький (Порицьк – містечко у Володимирському повіті), князь Дольський (Дольськ – село у Ковельському повіті), Охлоповський (Охлопов – село у Володимирському повіті).

Найменування княжеських родів, утворені від назв вотчин за допомогою суфікса -ський (Волховські, Коломенські, Трубецькі).

В Україні протягом XIV-XVII ст. родові прізвища закріпились серед більшості жителів міст. У селян в Україні прізвища з’явилися найпізніше: наприкінці XVIII ст. було скасовано гетьманство, повністю ліквідовані рештки давнього суспільно-політичного ладу та замінено загальнодержавними порядками. Західноукраїнськими землями заволоділа після розпаду Польщі 1772 р. Австро-Угорщина. Обов’язкова військова служба була запроваджена і там, і там. Новобранців записували обов’язково на прізвище (найчастіше ним ставало давнє прізвисько, “вулична кличка”). Якщо це вуличне прізвисько було аж надто “вуличним” рекрута записували за батьковим ім’ям (мало бути Алексій, Степанов сын, Голопушенко, а записали Алексій, Степанов сын, Степанов).

Після скасування кріпацтва в 1861 р. з’явилась потреба дати усьому населенню прізвища. Колишні кріпаки в Україні одержували прізвища найчастіше з таких трьох джерел: записували вуличне прізвисько, якщо воно було і якщо воно годилось як прізвище; перетворювали на прізвище ім’я батька або діда; траплялись випадки, коли усім кріпакам записували ім’я їх поміщика.

Протягом XVIII і XIX ст. українські прізвища були ще категорією змінною. Змінювались прізвища тих, хто переходив з однієї суспільної категорії в іншу. У XVII ст. українські прізвища змінювались на лад польських, згодом з’явилися прізвища на -ов у численних інтелігентів дворянського походження.

У XIX ст. процес стабілізації прізвищ був закінчений. Але це не означає, що жодних змін у складі українських прізвищ з того часу не відбулося. Ці зміни – малопомітні, але постійні – відбуваються з кількох причин. Прізвища, утворені від діалектних слів, вирівнюються до нормативних (Когутек – Когутяк, Оничюк – Онищук). Існуючі прізвища можуть змінюватись чи внаслідок свідомих дій їх носіїв, чи внаслідок помилкових записів у документах. Крім того, частина прізвищ зникає (вмирає рід), частина нових з’являється – як наслідок офіційної зміни старого прізвища, як надання прізвища дітям, батьки яких невідомі, та ін.

Цікаво, що закону, який би встановлював обов’язковість прізвищ у дореволюційній Україні так і не було (були окремі адміністративні роз-

порядження, які торкались різних верств населення). Не було й єдиних паспортів (їх мали переважно жителі міст).

Після 1917 р. старі паспорти були відмінені.

І незалежно від того, коли виникло прізвище, від якого слова і яким чином воно утворене (діалектне чи просторічне, пісенне чи прозаїчне), усі вони рівні перед законом – стилістично (бо всі вони на сьогодні стилістично нейтральні), хронологічно (бо всі вони сприймаються як сучасні, якими б давніми не були), юридично (бо всі вони вважаються офіційними найменуваннями, записуються в документах, нехай би навіть походили від слів просторічних, нелітературних).

Говорячи про походження сучасних українських прізвищ, не можна оминати й таке важливе їх джерело, як вуличні прізвиська. Генетичний зв'язок із прізвищем закріпився в самому значенні українського слова “прізвище”. Інше походження має російське слово “фамилия”, запозичене через польську або німецьку мову з латинського *familia* “домочадці, родина”. Щоправда, слово “фамилия” почало вживатися лише з часів Петра I, до того друге найменування людини позначали в російській мові “прозвище”.

Прізвиська, в тому числі й спадкові, були невід'ємною рисою сільського народного антропонімікону. Показово, що навіть офіційне закріплення прізвищ не змогло витіснити вуличні прізвиська, які дожили до нашого часу. Мешканці багатьох українських сіл, крім прізвища, мають вуличне прізвишко, причому останнє нерідко є більш вживаним серед односельців. Паралельне побутування офіційного й вуличного прізвища є як типовою рисою сучасного закарпатського антропонімікону.

На тлі загальноукраїнського антропонімікону офіційні і неофіційні особові найменування не мають відмінностей ні за типами творення, ні за лексичним значенням слів, від яких походять. Слід підкреслити, що в антропонімії одного села кожна з цих двох груп найменувань часом виявляє тенденцію до відособлення, внаслідок чого утворюються дві окремі антропонімічні системи, кожна з яких має свою семантичну й структурну специфіку. Для прикладу можна навести антропоніми Рівненщини, де поширені такі старожитні прізвища, як: Бондар, Гончарук, Шевчук, Кравчук, Іщук, Попик, Юпик, Сіньковський, Грушковський, Крюковський, Новаковський, і вуличні прізвиська Цар, Голод, Самійло, Півень, Орел, Гусак, Рабець, Бульба. Якщо в групі прізвищ переважають найменування, похідні від назв професій і населених пунктів, то в другій – лексеми на позначення птахів.

Різняться вони й у словотворчому плані – прізвища представлені головним чином утвореннями з суфіксами *-ук (-чук)* і *-ський*, а прізвиська – безафіксними найменуваннями, утвореними від загальних слів (“цар”, “голод”, “півень” та ін.) лексико-семантичним способом.

Вуличні прізвиська, значна частина яких побутує сьогодні у поважній ролі офіційних прізвищ, належить до найкolorитнішої групи особових найменувань. Вони є своєрідною енциклопедією народного побуту, звичаїв, духовної культури. В них яскраво відбився національний характер українця, його схильність до жарту, дотепу, веселого, влучного слова. І дійсно, значеннєвий діапазон прізвищ, які походять від вуличних прізвиськ, є надзвичайно широким. Вони могли вказувати на якусь рису зовнішності або вдачі першого носія прізвиська, як наприклад: Безбородько, Білоус, Голобородько, Безух, Безпалько, Бородай, Дзюба, Довгань, Горбаль, Мовчан, Стогній, Шумило, Червонопський (від “червоний писок”), Кривобок, Довгошия, Кирпа, Лисий, Тонконіг, Білоножко, Криворучко, Худаш, Циба, Щербань та ін.

Певну ваду мовлення відбивала первісне значна частина прізвиськ на – ало типу Цокало, Цикало, Цмокало, Цюкало, Штокало, Шокало, Гакало, і т.п.

Далеко не кожне прізвище легко піддається тепер поясненню навіть у тих випадках, коли основа його прозора. Як пояснити, наприклад, мотиви виникнення таких прізвищ, як Буряк, Куліш, Лобода, Плачинда, Пиріг, Мороз, Стародуб, Качур, Редька, Книш, Цвях, Ковбаса, Король, Апостол, Шелест, Явір, Шабатура та багато інших? Можна припустити, що котрийсь із прадідів Тарапати був неспокійним за вдачею чоловіком (слово “тарапата” означає “клопоти, неспокій”), Недайкаші чи Недайборща – неподільчим, а Простибоженко занадто часто повторював слова “прости боже”. Проте справжні причини появи цих і багатьох інших прізвищ, в основу яких лягли прізвиська, сьогодні встановити неможливо.

Надзвичайне розмаїття типів українських прізвищ виявляється у великій групі іменувань, що вказують на ремесло, професію, вид заняття першого носія прізвища. Народні найменування осіб за родом діяльності зберігають, зокрема, такі популярні українські прізвиська, як Швець (і похідні від нього Шевченко, Шевчук, Шевчишин), Гончар (Гончаренко, Гончарук), Кравець (Кравченко, Кравчук), Мельник (Мельниченко, Мельничук), Мірошник (Мірошниченко), Ткач (Ткаченко, Ткачук), Колесник, Скляр (Скляренко, Склярчук), Килимник, Різник (Різниченко), Стороженко, Пастух (Пастушенко), Олійник, Пивовар, Кухта, Толбакар та ін.

Деякі прізвиська походять від жартівних прізвиськ людей тієї чи іншої професії, ремесла. Просторічними кличками теслярів були первісно прізвиська Дубогризенко, Короцюпенко; мельників – Мукосієнко, Крупидеренко; шевців – Тягнишкіра; різників – Козоріз, Козолуп тощо.

Народні назви співів і музикантів спричинилися до появи прізвищ Кобзар, Кобзаренко, Співак, Скрипник, Цимбалюк та ін.

Церковнослужителі різного рангу представлені в таких прізвиськах, як

Дяк, Дяченко, Дячук, Попенко, Панамарчук, Титар, Титаренко, колишне міське й сільське начальство – у прізвищах Війт, Войтенко, Комісаренко, Гуменний, Гуменюк, Присяжнюк і т.ін.

Прізвиська, пов'язані з окремими частинами людського тіла, були, як бачимо, достатньо популярні, і на їх основі оформилась значна частина прізвищ: Бородін, Ребров, Зубов, Пальчевський, Голованов, Головацький, Головачук, Головка, Горбачук, Горбенко, Горбань, Горлов, Горменков, Губеня, Зубчик, Зубчинський, Кищенко, Локтін, Литкін, Череватий, Черевко і ін.

В якості прізвиськ, які лягли в основу прізвищ, могли виступати і назви частин тіла тварин, наприклад: Кліщевнік, Копитко, Копитін, Крилов, Крильчук, Лапко, Мордюк, Хвостов, Хребтов, Хрощевський.

Назви тварин є одним із головних джерел прізвиськ і прізвищ, утворених від них, які в українській мові настільки багато численні, як і в інших мовах світу.

1. Назви птахів. В Україні птахи завжди користувалися великою любов'ю, і багато прізвищ утворилось від їх назв: Сорока, Сорокін, Сороченко, Соловей, Соколов, Соколовський, Синиця, Синчук, Сич, Сиченко, Лебедицький, Лебідь, Воронець, Воробей, Воробйов, Голуб, Голубков, Гусарчук, Гусенко, Галкін, Грач, Грачов, Зузулін, Бакланов, Беркута, Дрозд, Дроздов, Дятлик, Журавський, Журавльов, Півень та інші.

2. Назви ссавців. Прізвища, які походять від назв ссавців, досить поширені, хоча не такі численні, як прізвища, що походять від назв птахів. Серед найбільш поширених українських прізвищ виділяються: Волков, Зайцев, Баранов, Бик (Биков), Соболев, Соболевський. Інші приклади: Борсук, Бугай, Бобрик, Кабанець, Кабанюк, Кобилянський, Козленко, Коровкевич, Котов, Котович, Кріль, Крот, Хом'яков, ін. Назви тварин, невідомих в Україні, не використовувались в якості прізвиськ. Тому, такі прізвища як Кітов, Львов не могли піти від кіт, лев, а походять від Кіт (Тіт), Лев. Прізвища, які походять від назв екзотичних тварин, – це, як правило, штучні прізвища, що належали представникам духовенства.

3. Назви риб. Прізвища, що походять від назв риб, менш численні, ніж прізвища перших двох груп. Найбільш поширені: Єршов, Щукін, Окуневич, Карасенко, Сомов, ін. Поширене прізвище Карпов (Карповець, Карпович) може походити як від імен Карп, так і від назви риби карп.

4. Назви комах. Комахи завжди були в полі зору людини, а різноманітність і поведінка комах обумовили вибір деяких їх назв в якості прізвиськ. Деякі прізвища, які походять від назв комах: Комар, Жучок, Жуков, Блохін, Муравйов, Таракан, Шершень.

5. Назви інших представників тваринного світу. Прізвища від назв рептилій: Зміяк (Зміян), Черепашкин.

Прізвища від назв морських тварин: Губкін, Раковець, Черв'юк.

Прізвища, які походять від ботанічних термінів. Даний розділ включає в себе прізвища, утворені від назв дерев, трав, квітів, овочів, фруктів, ягід і т.п. В якості прізвищ ботанічні терміни менш поширені, ніж зоологічні.

1. Назви дерев. Прізвища, які походять від назв дерев, утворюють значну групу в даному розділі: Береза (Березинський, Березнюк), Берест, Вербицький, Вербняк, дуб овець, Кленіков, Липа (Липинський), Соснюк, Осокор. В деяких випадках прізвище може бути утворене як від хрестинного імені, так і від назви дерева, наприклад: Калиновський, Калина, від форми імені Каленик, або калина (дерево). Прізвища, які походять від назв екзотичних дерев, відносяться до штучних прізвищ духовенства.

2. Назви інших рослин і культур. Можливо, це найбільш численна група прізвищ, які походять від ботанічних термінів. Популярність рослин пояснюється тим, що вони складають основу харчування, широко використовуються в медицині і промисловості. Приклади: Верес, Дягель, Лопух, Моховик, Пшеничний, Травицький, Хмелевський, Ячменник.

Приклади прізвищ, які походять від назв овочів: Бобович, Борщ, Борщевський, Горохов, Капустинський, Редька, Редько, Цибуля, Цибульський.

3. Назви фруктів і інших плодів. Приклади: Вишневський, Гарбузов, Жолудев, Горіхов, Грушевський. Приклади прізвищ, що походять від назв ягід: Малиновський, Ягодка. Додамо до цього розділу декілька прізвищ, утворених назвами грибів: Моховик, Боровик, Грибов, Грибок.

4. Інші ботанічні назви. Ряд прізвищ пов'язаний з різноманітними аспектами ботанічної термінології. Деякі походять від назв лісів і дібров: Дубровський, Лісовець, Лісовий, Лісничук. Інші, більш поширені, пов'язані з назвами різних частин дерев і рослин чи продуктів: Колос, Колосков, Корень, Зернов, Ликовець, Соломко, Шишкін.

Прізвища, що походять від назв продуктів харчування чи напоїв. В минулому харчування займало значно більше місця в житті українців, ніж тепер, і тому воно стало джерелом для кількох прізвищ. Хліб був головним продуктом харчування і існує декілька прізвищ, які походять від назв різноманітних хлібобулочних виробів: Булейко, Комач, Коровайкін, Бублик, Галушко. Інші приклади: Кашин, Квасов, Кисіль, Маслов, М'яско, Салов, Наливайко, Пивоваров.

Прізвища, які походять від назв тканин, одягу, взуття: Онучин, Чобот, Сороченко, Атласов, Шубін.

Прізвища, які утворились від назв житлових і господарських будівель. Значне число прізвищ походить від термінів, які пов'язані з житлом, будівництвом споруд. Наводимо лише обмежений список: Цегленко, Брус, Леміш, Лемішко, Смолин.

Прізвища, які походять від назв знарядь праці і предметів домашньо-

го вжитку. Майже кожне знаряддя чи предмет вжитку може використовуватись як прізвисько, і, відповідно, з нього можна утворити прізвище. Ось підбір таких прізвищ: Сверлович, Молоток, Лопатюк, Шило.

Прізвища, які походять від назв транспортних засобів. Приклади: Колісниченко, Колесник, Корабльов.

Отже, українські імена та прізвища надзвичайно різноманітні і багаті. Вони є своєрідною енциклопедією побуту, звичаїв, духовної культури. В них яскраво відбився національний характер українця, його схильність до жарту, дотепу, веселого, влучного слова. Причини значно ширшого, порівняно з іншими народами, побутування серед українців колоритних прізвищ з виразним гумористичним відтінком у значенні слід шукати в нашій історії.

Література:

1. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. / Л. Л. Гумецька. – Київ, 1958. – 298 с.
2. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українця XIV-XVII ст. / М. О. Демчук. – Київ: Наукова думка, 1988. – 169 с.
3. Пура Я. О. Сучасні прізвища Рівненщини / Я. О. Пура. – Рівне, 1990. – 202 с.
4. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. – К.: Наукова думка, 1966. – 416 с.
5. Худаш М. З. З історії української антропонімії / М. З. Худаш. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 236.
6. Чучка П. П. Розвиток імен та прізвищ / П. П. Чучка // Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 592-620.